

FIGYELŐ

SARAMAGO, AZ IRONIKUS REGÉNYKÖLTŐ

„...Az igazság sosem jött el, nem ment el.
A tévedés változott.”

(Fernando Pessoa)

Saramago pályája rendhagyó. Első könyve megjelenése után húsz évig nem közölt semmit. Saját bevallása szerint azért, mert nem volt mit mondania. De meg, természetesen, a salazari rendszer sem kedvezett a szabad szónak. Aztán, a nyolcvanas évek óta, sorra jönnek a bőséges, dúsan megrakott, gazdag regények, és most, hetvenöt évesen, a Nobel-díj. Az életrajz is egyszerre szerény, látszólag eseménytelen és mégis fontos elhatározásokról árulkodó. Az isten háta mögötti kis faluból, ahol tanulásra, művelődésre nem sok lehetőség nyílott, saját erejéből küzdötte fel magát a nagyvárosi értelmiség köreibbe: volt lakatos, tisztviselő, majd szerkesztő, fordító és kiadó. Elkötelezettsége nemegyszer vezetett összeütközéshez: nemcsak a diktatúra alatt, hanem a forradalom után is. A legsorsdöntőbb 1992-ben történt, mikor AZ EVANGÉLIUM JÉZUS KRISZTUS SZERINT című regénye Európa-díjra való felterjesztését a konzervatív kormány megtiltotta, mondván, hogy blaszfémiaja sérti a vallásos érzületet. Az író a döntést olyan botrányosnak találta, hogy Spanyolországba, a Kanári-szigetekre költözött, bár, mint mondja, túlzás volna azt állítani, hogy száműzetésben él. A Nobel-díj több mint fél tucat regény sikerét ismeri el, melyeket eddig mintegy húsz nyelvre fordítottak le.

Saramago azok közé az írók közé tartozik, akik nem egyszerűen nyelvet vagy akár stílust, hanem hasonlíthatatlan világot teremtenek. Összefüggő, önmagát kitöltő rendszert, amely, szinte a tárgytól függetlenül, saját légkört, tónust és ritmust élvez. Zenéje azonnal felismerhető mintát követ, azonos lélegzetvételre árad. Ez az eleven áradás, az epikus fo-

lyam sokfelé kalandozó hömpölygése talán a legszembeütőbb sajátossága. Igazi elbeszélő, aki eseményt és méléző gondolatot, belső szenvedélyt és ironikus kétségbevonást egyforma élvezettel szövöget. A regényvilág egyes összetevői, különféle építőkövei így váratlan feszültségekben rakódnak egymásra. Ellentétekkel találkozunk. Az első éppen mese és módszer kollíziója. Roppant halmozott történetei számtalan elágazása, ezernyi információja, szereplője mégis minden súlytól mentes: a sok, a sűrűn szövött meglepően könnyű. Milyen erő működik itt?, kérdezzük, mi az, ami ezt a telített televényt így „megbolondítja”? Úgy tűnik, valamiféle ravaszsággal van dolgunk. Saramago a valóság közönséges arcát, tényeinek kisszerű alakzatait éppen a meseszerű, de nevezük inkább, mágikus elem bevezetésével zavarja meg. A FÉLKARÚ ISTEN (eredeti címén: EGY KOLOSTOR EMLÉKMŰVE), például, a nagy földrengés előtt, XVIII. századi Lisszabonban, a hatalmas marfai kolostorépitkezés idején játszódik, ahol inkvizíció és boszorkányégetés, rabszolgamunka és halálos szenvedés a mindennapi létezés természetes formája. A pusztulás és gögös nagyravágyás e mértéktelenségével szemben a legnagyobb gyengédséggel találkozunk hősei sorsában. Költészet és valóság egymás ellen feszülnek. Hét-nap Balthazar és Hét-hold Blimunda szerelme életre-halálra szól, s miközben szinte üdvözült-öntudatlanul járnak a maguk tragikus útját, minden ölekezés ünnep, beteljesülést hozó *szümidő*. A rokkant, félkarú hadfi Balthazar és a boszorkány-látnok Blimunda gyönyörűen közösülő közössége azonban még ennél is mesészerűbb. A két kiválasztottnak igazi titkos küldetése van: egy eretnek szerzetes repülőgépmát hivatottak az inkvizíció árnyékában megépíteni, ugyanolyan életre-halálra szóló hűséggel, mint amivel egymásnak áldoznak. Blimunda rejtelmes tehetséggel rendelkezik: nem a jövőbe, hanem a *jelenbe* lát. Az emberekbe lát. Azt látja, ami a sorsuk mélyén lakozik, a lelkierő vagy akaraterő belső felhő-

jét, ami persze egyben jövőjük záloga is. Hánytatott vándorlása során dolga nem kisebb, mint összegyűjteni ezt a rengeteg emberi akaratot (álmot, vágyat, reményt?), hogy segítségével a földről eloldozódhassanak. S Blimunda csakugyan összeszedi az „étert” – a kárhuzatos masina repülni fog. Míg tehát a mese máglyahalál és járványok rémséges közegében kanyarog, semmiféle komor naturalizmus nem árnyékolja be. Inkább valamely szelíd fényesség sugárzik belőle, amint például a titkos társaság egyetlen szövetségeseiként egy ugyancsak szárnyalni képes „angyalt” mutat be Domenico Scarlatti személyében, aki zenéjével képes arra, hogy felszálljon az égbe. S ha e valószínűtlen együttes élete megpecsételt is, a vállalkozás nem lehet kudarcra ítelt: a csoda, az ember álma, költészete fennmarad, túl életen, halálón...

Saramago regényei ebben a képzelettel emeltségben, a valóság mitikus meghosszabbításában bonyolódnak, de sosem a pátosz hangzatosságával. A történelem játékos felidézése a nyers, vegetatív lét groteszk mélységei felé vezet, melynek részletezésében, pontos leírásában kimeríthetetlen. Akár a bibliai ősidőkbe (AZ EVANGÉLIUM JÉZUS KRISZTUS SZERINT), akár a tegnapi Lisszabonjába (LISSZABON OSTROMA; RICARDO REIS HALÁLÁNAK ÉVE) látogat, vagy, mint a KÖTUTAJ-ban és a VAKSÁG-ban, egy feltételes, „mi volna, ha” jövőbe, a szöveget zsúfoltan, lüktetően diszkordáns. Valós és mágikus, természetes és természetfölötti zavartalanul keverednek. Szerény marad a „kilépés”, csak egy csepp valószínűtlen, valami naív-ártatlan, szinte groteszk csoda – egy fiatal nő kitörölhetetlen nyomot hagy a homokban; egy tanítót számtalan seregély követ makacsul; egy kóbor kutya egybetereli az egymásnak rendelt szerelmeseket; vagy egy volánja mellett ülő orvos egyszerre csak elveszíti a szeme világát, rettenetes járványt indítva útjára – a rendhagyó, látjuk, alig több, mint banális, de kifürkészhetetlen, nyugtalan a létezés kalandja, a szenvedély és a szenvedés, sőt a halál szabályozhatatlan aratása.

A KÖTUTAJ, mely az Ibériai-félsziget rakkonlátlan, Európától való elszakadásáról szól, egyike korunk nagy költői paraboláinak. Megjelenésekor, a nyolcvanas évek derekán, sokan elsősorban politikai mondandó-

ját hangsúlyozták: mintha pusztán a kis Portugália Európai Unióhoz való csatlakozásának jogosultságát vitatná, az identitás elvesztésének kockázatát sérelmezve. A regény azonban távol áll ettől az egyszerűsítéstől. A világra törő kozmikus kataklizma fantasztikus-játékos kiindulópont, mely két nő, három férfi és egy kutya szimbolikus utazását követi, a titok varázslatának és a véletlen szélségeinek kitéve. Pikareszkkal van dolgunk, amelynek szarkazmusa sokszor a CANDIDE-ot, romantikája Cervantest is idézi, a farce és a tragikum különös kereszteződésében. Ez a súlyosan derűs irónia ragadott meg engem is, amikor filmrevitelének lehetőségén kezdtem dolgozni. A regény alapgondolata nemcsak időszerűnek, hanem kihívóan bölcsnek tűnt, azt ígérve, hogy a film is képes lesz megőrizni fűszeres ambivalenciáját. (Reméljük, hamarosan el is készül.) Milyen összetartó ereje lehet a veszélynek, és meddig terjed a hűség, ha osztani kell a közös balsorsban? – kérdi a mese. Miért, hogy mikor végül megszűnik a fenyegetettség, a felszabadulás nemcsak békességet, hanem komoly konfliktusokat szül, s a feltétlen ragaszkodás helyébe vizály kerül? Csakugyan, úgy tűnik, a csapás próbatétele jobban kikényszeríti az ember hajlandóságát a jóra, mint a rosszra. Saramago megfordítja az ostoba közhelyet, mely szerint a rossz rosszat szül, a jó jót, mégsem idealizál. Igaz, hősei megkapóan áttetszők, a szerelem és a képzelet tehetségétől áldottak. Úgy sétálnak át a véggel fenyegető katasztrófán, növényien, figyelmes nyitottsággal, mint akiket nem érint kicsinyes önféltés, önzés, de ez nem jelenti azt, hogy nem esendők. Ahogy a történet előrehalad, a földrajzi értelemben vett törés átfogóbb metaforává táguul. Az ember védtelensége nagy, a szerencsétlenség korróziója nem azonnal érvenyesül, idő kell az ártalomhoz, elegendő idő ahhoz is, hogy a bizonytalanság okozta bűntudat elhatalmasodjon rajtuk: a kétség elháríthatatlan: nem ők voltak-e a bajok okozói? S bűnösnek lenni megnevezhető bűn nélkül nagyon is ismerős szorongás a mai világban.

Saramago iróniája messziről tekint az egész gomolygó zűrzavarra, vizsgálódva, nem kis melankóliával. Ha a baj váratlanul jön, láthatólag ugyanolyan indokolatlanul el is múlik. Nemcsak oka ismeretlen, „dühöngé-

se”, végső kimerülése sem sokkal beláthatóbb. A regény, mint a későbbi VAKSÁG is, a félelmetes bizonytalanság szembesít. Rajzában a kibillent, majd helyreálló rend egyformán törekeny, kétes értékű. Szüntelen alakulás és cseppet sem jótékony változások sora uralkodik felettünk, sugallja a parabola, de ez nem iktatja ki az emberi értékeket. Türelők vagyunk, elegendő hajlékonysággal és érzékenységgel ahhoz, hogy a jót és a rosszat, az önzést és a nagylelkűséget is gyakorolva, poklokot is megjárva, csináljuk a történelmet. A sorsok költészete ebből a tehetségből fakad.

Az irónia szomorúsága

Írásait rendkívüli sokeleműsége és zsúfoltsága miatt sokan barokknak tekintik, de nem a pompázatos értelmében. A barokk inkább a véggel, a halállal való különös egyezkedés formájában érvenyesül: Saramago kimunkált formát kíván adni a párbajnak, az idő angyalával vagy ördögével való küzdelemnek. Ezért oly viszontagságosok történetei, amelyekben jövő és jelen bonthatatlanul egymásba oldódnak, hisz ami jönni fog, már itt van, számolni kell vele, innen az a szelíd árnyék, dolgokon átható szomorúság, ami oly elégiussá teszi a hangot. Ennek a sajátos melankóliának a portugál költészetben, köztudottan, meghatározó hagyományai vannak. Külön neve is van a *saudade* mítoszának, melyet Camões óta Pessoa képviselt a legszínjesebb összetettséggel. Saramago elnéző/kegyetlen bensősége is sokszínű, finom humorral átszótt, mely végül a kétkedő értelem diadalának is nevezhető. A mosoly fanyar: „*milyen irónia nem idegennek minősülni*” e földön, idézhetnénk Pessoa-t. Másként szólva, van valami egynemű, közös a világ és a személyes lét idegenségében, enigmájában. Ha regényeinek líraisága az időbeliséggel, a halandósággal való viaskodásból táplálkozik, a hozzá fűződő fantasztikus elem a mindig lehetséges abszurditás kikerülhetetlen jelenlétéről szól. A túlzás bátorsága itt is erőteljes, látványos távlatot kölcsönöz a műnek. Úgy tűnik, játszik velünk, gonoszul megrétfálhat az idő. Ám míg valaha, a klasszikus regényben, a romantikus én az idő bárkájában hajózott, Isten, megváltó eszme vagy a boldogító szabadság kikötője felé tartva, így adott értelmet az utazásnak,

Saramago hőseinek útja kevesebb bizonyosságot kínál. A végesség tudatával és bélyegével megjelölve haladnak előre az időben, világos végcéllok híján. Az idő labirintusának foglyai, áldozatai és hordozói egyidejűleg. De ameddig élnek, a maguk esendő emberségében, szerényen villódzó fények a világrend rejtelmes konstellációjában.

Boldogtalan, botcsinálta hős Jézusa is – AZ EVANGÉLIUM JÉZUS KRISZTUS SZERINT –, a körülmények teremtette, fáradt lázadó, aki nem kíván meghalni Istenért, nem kíván új vallást alapítani. Sorsa rajta kívül rendeltetett el, de e küldetés ellenére és általa, egyben teljes életet élő, testi szerelmet élvező, hűtlenségben is vétkes hús-vér halandó. Szentsége, ha van, éppen a tévelygés és kétség őszinteségéből származik. Saramago bálványrombolása nem az ítélkezés, hanem az irónia szemérmes-melankolikus formájában történik.

A valóság ebben a költői szemléletben, mint Pessoa-nál, a keresés és a szenvedés tere, a nyugtalanság, az álom és a fikció terepe. Jellemző, hogy Pessoa fantomja nemcsak mint szellemi örökség hatott Saramagóra. Egyik regényének alapötletét e bonyolult szerepjátszó költő drámai játékból merítette. Ahogyan Pessoa a maga énjének feszültségét csak az önmegtagadás, illetve önmegszorozás révén volt képes átélni és megvalósítani, Saramago arra szánja magát, hogy egy további tükörjátékban vizsgálja valóság és fikció, fizikai lét és képzeletbeli megtoldás kölcsönhatását. A RICARDO REIS HALÁLÁNAK ÉVE Pessoa epikureus, az idő száguldásával perelő heteronymájának alakját idézi meg, az őt megalkotó Pessoa halála után. Az alteregó braziliai aranyévei után visszatérve Lisszabonba, zaklatott és nosztalgikus várost talál, ahol magányában, néhány futó kaland mellett, elsősorban a halott költő szellemével érintkezik. A fikcióra eszerint további fikció épül, a tükröződés a végtelenre nyit, egyik képet a másikban visszaverve, megzavarva bizonyosságunkat: melyik az igazi és melyik visszfény. Valóság és képzelet ütköztetésében vagy összeolvadásában az identitás egyértelműségét kérdőjelezi meg. A nagy epikus áradás ebben a regényben inkább egy végtelen belső monológoknak adja át a helyét: a hosszas mondatfolyamok, a hagyományos artikuláció tudatos elvetése most is majdnem szédületet

okoz, de talán a tárgy sajátos zártságából következően kevesebb rétegezettséget és lírai erőt mutat.

A regény tehát, akár történelmi, akár szimbolikus, mindig filozofikus igényű, a tűnődő dialektika a meseszöveg szabadságát jelenti számára, a kétségek, kérdések beépítését a műbe. Hisz lehetetlen volna igennel vagy nemmel felelni az élet nagy kérdéseire. „Ahhoz, hogy az emberek az igazsághoz tarthassák magukat, ismerniök kellene előbb a tévedést... mert hinnünk kell a tévedés szükségességében” – vallja. Az emberi értelem vakságát, tudásunk korlátozottságát azonban a képzelet valahogy kipótolja. Igen, „az emberek szárnyatlan angyaloknak születtek, de, ami a legszebb az egészben: szárny nélkül születni és mégis megteremteni azt, hisz ez az éppen, amit az agyunkkal teszünk... ha egyesek ügyetlenek is magukat szavakkal kifejezni, és mások megérteni azokat, idő múltával azonban mindig akad valaki, aki elképzeleli, hogy e dolgokat elmondották, vagy úgy tesz, mintha elmondották volna, és hála e mesterkedésnek, a történetek igazabbak lesznek, mint a valódi események, amelyeket leírnak...”

Kell-e ennél hívőbben szkeptikus, őszintébb ars poetica?

Bíró Yvette

„NAPSÜTÖTTE MACSKAFELHÁM”

Imreh András: *Aminek két neve van*
JAK–Kijárat, 1998. 62 oldal, 495 Ft

„Minek beszélni róla? Úgysem értenéd.” – Meglehetősen provokatív felütés versben is, hát még egy kötet elején. A kérdés, amire a költő válaszol, olyan magasan szállhatott, hogy nem volt érdemes visszaütni. Meghagyta magasan, verscímnék: MIÉRT SZERETEM AZT A HÁZAT? – és másképp ütötte fel újra a labdát: hogy miért nem lehet ilyen kérdésekre felelni.

„Minek beszélni róla? Úgysem értenéd.
Hiába mondanám el, hogy a homokfehér fal
a lőrészserüen apró kis ablakkal,

*a déli oldalon az emeleti balkon,
vagy az az egyirányú, egészen hihetetlen
fotólabori fény a tíz év előtti Menton
vagy Almádi sosem látott épületét
idézi – öltözőt egy sivatagi strandon –,
hiába, mert ez így csak gondolatbeli
ház, egy régóta alvó tudat pipálta kép.
Lehet, hogy téged épp ez érdekel: a lelkem.
De én nem ezt akartam mondani.*

Vagy, persze, ezt. De másképp.”

(Fontos az utolsó négy mondat építkezése, ahogy tagadva módosítják egymást: gyakori mozdulat Imreh András verseiben.) De honnan a vers indulata? Türelmetlensége? Mi eshet rosszul, mi a majdnem dühítő abban, ha az ember lelkét akarják megismerni? A címbeli kérdésre, a „miért szeretem”-re lehetne a válasz: csak. Hiszen: „Ahhoz, hogy megszeress egy tárgyat, eleve / szeretned kell.” De itt már régen többről van szó tárgyakkal:

„Amikor éjszaka, még elalvás előtt
valami igazán jólesőre szeretnék
gondolni, két pihés, kamasz iker-madárként
repdeső kezed és a Fodor utcai ház
együtt jutnak eszembe.”

A szeretet-szerелеm kívül esik a logikán: „De miért szeretsz te engem?” Ha a válasz nem „csak”, régen rossz. Innen van a türelmetlenség: a szerelem többet tud a részleteknél, az egymásnak bemutatkozó emlékek (a személyiség *részletei*) határozottan lemaradnak az érzéstől. Innen a hiába-hangulat (noha – mint látjuk – a költőnek az is fontos, hogy elmondja, miért szereti éppen azt a házat; a ház metaforája – „öltöző egy sivatagi strandon” – egyben cikluscim is), de „hiába”: „Ha nem mondhatom, amit akarok: / hogy tegnap legyél velem.”

Imreh András nem vallomások költője, világa a hangulatok, érzékek, érzékelések, anekdotikus versindítások mögött csak rejtetten személyes, amennyire a költői hitel kívánja. Így tud aztán a kötet legerősebb verseiben (POKRÓCOK ÉGNEK, IGUÁNÁK VEDLÉS KÖZBEN) egyszerre mélyen szenvedélyes és mégis teljesen enigmatikus maradni. A kötet során mintha egyre kevésbé akarná „mondani a lelkét”, alig beszél magáról, ha mégis: rejtőzködve-hárítva, mint az „Én nem vagyok öreg”